

Тобто можемо казати про брак взаєморозуміння і конструктивного соціального діалогу між усіма учасниками економічної діяльності, враховуючи органи регіональної влади.

Запровадження системи економічних відносин на засадах соціального діалогу насамперед у вищезазначених регіонах нашої країни дасть можливість дійти порозуміння між владою, бізнесом та територіальною громадою і забезпечить підґрунтя для їх подальшого сталого розвитку.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бондар Т. Сутність та основні структурні елементи економічної системи [Електронний ресурс]. – Т. Бондар. – Режим доступу : <http://www.rusnauka.com>.
2. Економічні системи : монографія. Т. 5 / [Львів. комерц. акад.; за ред. Г. Башнянина]. – Львів : Ліга-Прес, 2014 – 428 с.
3. Ковтун О., Вербова О., Мисловський П., Шевчик Б., Сухий О. Методологічні проблеми метрологічного аналізу економічних систем : Наукова школа доктора економічних наук, професора, Заслуженого діяча науки і техніки України Г. Башнянина / За науковою ред. Г. Башнянина. – 1-е видання. – Львів : Ліга-Прес, 2016. – 1096 с.
4. Джалілов О. Теоретико-методологічні підходи до визначення сутності поняття «національна економічна система» / О. Джалілов // Формування ринкової економіки. – 2013. – № 29. – С. 27–37.
5. Шарапов О. Економічна кібернетика : навч. посібник / О. Шарапов, В. Дербенцев, Д. Семьонов. – К. : КНЕУ, 2004. – 231 с.
6. Мікловда В. Кібернетичний та синергетичний підходи до теоретичного контенту конкурентоспроможності / В. Мікловда, О. Пулянович, С. Мошак // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка» – 2014. – Випуск 3 44). – С. 5–8.
7. Петько С. Економічна соціологія як галузь економічних знань [Електронний ресурс]. – С. Петько – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/2_KAND_2013/Economics/14_125601.doc.htm.
8. Словник української мови : в 11 т. / редкол. : І. Білодід (голова) та інші ; Акад. наук Укр. РСР, Ін-т мовознавства ім. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 9. – 1978. – 920 с.
9. Бергаланфи Л. фон. История и статус общей теории систем / Л. фон Бергаланфи // Системные исследования : ежегодник. – М. : Наука, 1973. – С. 20–37.
10. Словник української мови : в 11 редкол. : І.К. Білодід (голова) та інші ; Акад. наук Укр. РСР, Ін-т мовознавства ім. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1. – 1970. – 799 с.
11. Астапов К. Особенности развития экономической системы в современных условиях / К. Астапов // Вести Моск. ун-та. – Сер. Экономика, 2005. – № 4 – С. 68–85.
12. Экономическая теория (политэкономия) : [учебник] / [Под ред. В. Видяпина, Г. Журавлевой]. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 556 с.
13. Роузфилд С. Порівнюємо економічні системи. Культура, багатство і влада в XXI столітті / С. Роузфилд. – К. : К.І.С., 2005. – 370 с.
14. Зеленко О. Роль соціального діалогу у контексті соціально-економічного розвитку суспільства / О. Зеленко // Часопис економічних реформ. – 2014. – № 1 (13). – С. 82–87.
15. Моніторинг соціально-економічного розвитку регіонів за 2015 р. / Департамент регіонального розвитку Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. – К. : 2015. – 90 с.

УДК 351.863 (477): 351.84

Пушак Я.Я.

*доктор економічних наук, професор,
Львівський державний університет внутрішніх справ МВС України*

Віничук М.В.

*кандидат економічних наук, старший викладач,
Львівський державний університет внутрішніх справ МВС України*

РІВЕНЬ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНУ КОМПОНЕНТУ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

У статті охарактеризовано основні проблеми тіньової економіки та соціальної компоненти економічної безпеки України. За допомогою програмних пакетів MS Excel, Statistica 8.0, MathLab 6.0, Curxpt 5.0 та OnFront проведено дослідження тіньової економіки та основних показників соціальної компоненти економічної безпеки країни. На основі економіко-математичних методів та моделей доведено вплив рівня тіньової економіки на економічну, зокрема й соціальну безпеку України. З метою виявлення суттєвих загроз та пошуку шляхів зниження рівня тіньової економіки й виходу із соціально-економічної кризи запропоновано використання економіко-математичних методів та моделей у процесі комплексного аналізу соціально-економічного розвитку держави.

Ключові слова: економічна безпека, соціальна компонента економічної безпеки держави, тіньова економіка, економіметричні дослідження, індикатори соціальної безпеки.

Пушак Я. Я., Виничук М. В. УРОВЕНЬ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ УКРАИНЫ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛЬНУЮ КОМПОНЕНТУ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ГОСУДАРСТВА

В статье охарактеризованы основные проблемы теневой экономики и социальной компоненты экономической безопасности Украины. С помощью программных пакетов MS Excel, Statistica 8.0, MathLab 6.0, Curxpt 5.0 и OnFront проведено исследование теневой экономики и основных показателей социальной компоненты экономической безопасности страны. На основе экономико-математических методов и моделей доказано влияние уровня теневой экономики на экономическую, в том числе и социальную безопасность Украины. С целью выявления существенных угроз и поиска путей снижения уровня теневой экономики и выхода из социально-экономического кризиса предложено использование экономико-математических методов и моделей в процессе комплексного анализа социально-экономического развития государства.

Ключевые слова: экономическая безопасность, социальная компонента экономической безопасности государства, теневая экономика, эконометрические исследования, индикаторы социальной безопасности.

Pushak Ya. Ya., Vinichuk M. V. THE LEVEL OF SHADOW ECONOMY OF UKRAINE AND ITS IMPACT ON THE SOCIAL COMPONENT OF ECONOMIC SECURITY OF THE STATE

The main problems of the shadow economy and the social component of economic security of Ukraine are characterized in the article. With the help of software packages, such as MS Excel, Statistica 8.0, MathLab 6.0, Curxpt 5.0 and OnFront, the research of the

shadow economy and the main indicators of economic security of the state is conducted. The impact of the level of shadow economy on economic and especially social security of Ukraine is proven on the basis of economic and mathematical methods and models. The use of economic and mathematical methods and models in the process of complex analysis of social and economic development of the state is proposed in order to identify significant threats and find the ways to reduce the level of shadow economy and getting out of the social and economic crisis.

Keywords: economic security, social component of economic security of the state, shadow economy, econometric studies, indicators of social security.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок науковими та практичними завданнями. Сучасний соціально-економічний розвиток України відбувається в умовах ринкової трансформації та модернізації економіки України. Загострення напруженої соціально-економічної ситуації в країні під впливом зниження обсягу фінансування усіх сфер економіки, істотного підвищення рівня тіньової економіки до 40 % у 2015 р. та 38 % у I півріччі 2016 р. [1] та її впливу на показники соціально-економічного розвитку й соціальної компоненти економічної безпеки держави спровоковано анексією АР Крим та ескалацією військових дій

на Сході країни. Усе це спричинило найбільшу економічну кризу за роки незалежності України, призвело до втрати значної частини промислового та експортного потенціалу. У 2015 р. ВВП країни склав лише 77,9 % від рівня 2008 р., а ВВП на одну особу скоротився до 2,1 тис. дол. США (рівень Конго та В'єтнаму) [2]. Надвисокий рівень інфляції (48,7 % у 2015 р.) та зниження на 22,2 % реальних наявних доходів населення у поєднанні з девальвацією національної грошової одиниці призвели до збільшення обсягів тіньової економіки, підвищення рівня корупції у всіх сферах суспільства та до вразливості й незахищеності домінуючої частини населення, так як країна посіла у 2015 р. 62 місце з 133 країн за Індексом соціального розвитку (за розрахунками Social Progress Imperative). За таких умов основні зусилля державних непослідовних антикризових заходів торкнулись бюджетної консолідації, фінансової дисципліни та тарифної політики. Сукупність таких чинників вимагає пошуку нових підходів та вжиття невідкладних заходів щодо зміцнення соціальної складової економічної безпеки України, що й актуалізує проблему дослідження взаємозв'язку рівня тінізації економіки із показниками соціальної компоненти економічної безпеки України.

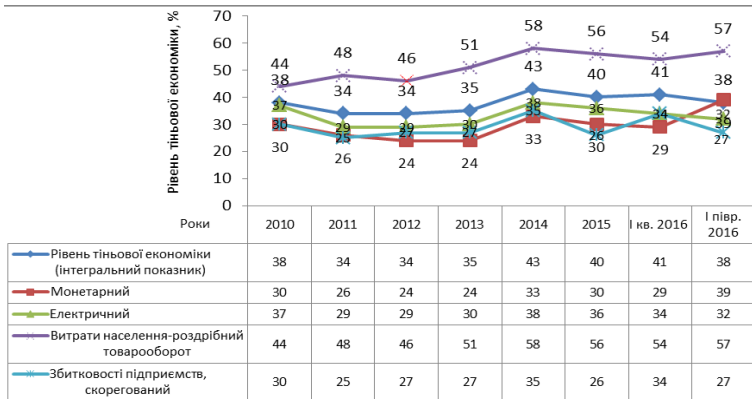
Стан останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. Проблеми тіньової економіки та соціальної компоненти економічної безпеки держави розкриваються у працях З. Варналія, Т. Васильців, Д. Венцковського, О. Власюка, В. Геєця, В. Горбуліна, Я. Жаліло, Е. Лібанової, В. Мунтіяна, Г. Пас-

тернак-Таранушенка, В. Предборського, С. Пирожкова, А. Сухорукова, М. Флейчук, В. Шлемко та ін. Суттєвий внесок у вивчення проблемних питань безпеки здійснили О. Барановський, Т. Вахненко, А. Гальчинський, Я. Гончарук, М. Єрмошенко, О. Іляш, Е. Крихтін, А. Мокій, У. Садова, Л. Семів, Л. Яремко. Проте, до сьогодні в науковому дискурсі не знайшло відображення комплексне дослідження впливу тіньової економіки на рівень соціальної безпеки України.

Цілі статті. Дослідження впливу тіньової економіки на соціальну компоненту економічної безпеки держави в контексті забезпечення стабільності соціально-економічного розвитку України.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Неєфективність та недосконалість державної політики щодо підвищення трудових доходів населення зумовлюють зниження його купівельної спроможності, тінізація економіки й корупція призводять до майнової нерівності у країні, а деградація більшості суспільних інститутів та війна на Сході знижують рівень соціальної безпеки держави. Зниження рівня тінізації економіки та забезпечення соціальної безпеки відбувається за умов дотримання національних інтересів, при цьому основним пріоритетом держави в цій сфері є підвищення рівня та якості життя її громадян. Так як об'єктивними чинниками тінізації економіки є неготовність держави виконувати свої соціальні функції, надмірне державне регулювання економіки, корумпованість системи управління в окремих її ланках та високий рівень безробіття, то на сучасному етапі спостерігаємо висхідну тенденцію динаміки обсягів тіньового сектора економіки (рис. 1) (програмний пакет MS Office MS Excel).

Водночас, проведений аналіз основних індикаторів стану соціальної безпеки в Україні переконливо свідчить про кризову економічну ситуацію, яка провокує низку загроз національним інтересам країни, що призводить до посилення соціальної напруги, до загрози соціально-економічній стабільності, до зниження рівня національної безпеки держави, індексу людського розвитку, зростання рівня бідності, безробіття та інфляції, знецінення національної валюти, зниження купівельної спроможності населення та підтверджують наявність в Україні значної частки тіньової економіки.

Рис. 1. Рівень тінізації економіки України, розрахований за різними методами, % (2010-2016 рр.)

Розраховано за: [1]

За таких умов одним з ключових чинників, що формують тенденції тіньової економіки та соціальної компоненти економічної безпеки є рівень тіньової зайнятості. Оскільки дана проблема, на сучасному етапі, є надзвичайно актуальною і потребує посиленої уваги і розроблення дієвих механізмів для успішного вирішення як зі сторони науковців, так і зі сторони держави, то безумовно доцільним виявляється дослідження її стану і динаміки. За оцінками МОП та Державної служби статистики, рівень тіньової зайнятості в Україні у 2015 р. становить 9,6% [1]. Проте, значення цього показника є недостатньо обґрунтованим, оскільки при визначенні рівня зайнятості і рівня безробіття запропоновані офіційні методики опираються на частку населення, яке зареєстроване у центрах зайнятості, але не враховуються ті особи, які працюють у неформальному секторі і ведуть підсобне господарство, чим збільшують частку тіньової економіки. Своєю чергою, необхідно враховувати той факт, що ринок праці України має свою специфіку, що полягає у поєднанні офіційної (легальної) та неофіційної (нелегальної, тіньової) зайнятості. Така неоднозначність проявляється у формах оплати праці, а саме у офіційній та нелегальній («тіньовій», зарплаті «у конвертах», «сірій», «неофіційній»). Зауважимо, що за різними оцінками фахівців лише у докризовий період обсяг «сірих» зарплат коливався в межах 20–40% від легальних трудових доходів працюючих громадян [3, с. 6]. Взаємозв'язок основних соціально-економічних показників з тіньовою економікою в Україні в умовах 2015 р. можна довести з використанням програмного пакету Statistica 8.0 та прослідкувати на рис. 2.

Як бачимо, найбільший вплив тіньова економіка чинить на ВВП та на доходи населення, зокрема на їх структуру. Для адекватної оцінки рівня тіньової економіки та її впливу на соціальну безпеку України, попри ризики глобальної депресії, необхідно спрямувати зусилля на детінізацію економіки та зайнятості населення – одного з основних чинників тінізації економіки і корупції в нашій країні, легалізацію підприємництва, на розвиток промисловості та аграрного сектора економіки, що дозволить підвищити обсяги надходжень до бюджету, знизити рівень інфляції та безробіття, підвищити рівень зайнятості, а відтак і матиме позитивний вплив на динаміку основних макроекономічних та соціально-економічних показників.

Вагоме значення в таких умовах має й аналіз динаміки чисельності безробітних та рівня безробіття. За результатами розрахунків доведено, що недосконалим є соціально-економічний механізм державного регулювання ринку праці, що проявляється у дисбалансах ринкових регуляторів зайнятості, зростанні у 2000-2015 рр. рівня прихованої (тіньової) зайнятості (на 2,5%), високій заборгованості з оплати праці, незбалансованості ринку праці та розривах у співвідношенні рівня оплати праці та мінімальних соціальних гарантій населенню, значній міграції робочої сили, низькій продуктивності праці, зростанні рівня корупції та малоефективній соціальній політиці держави підтримки зайнятості на регіональному рівні.

Водночас необхідно відмітити значний вплив корупції на рівень тіньової економіки

в Україні у 2009-2016 рр. (рис. 3), який доведено за допомогою статистичного пакету Curxprt 5.0. Варто зазначити, що тінізація спостерігається в усіх галузях національного господарства, зокрема в торгівлі, будівництві, у сфері нерухомості, транспорті. Загалом, згідно даних Міністерства економічного розвитку та торгівлі України рівень тіньової економіки в Україні у 2011 р. та на початку 2012 р. знаходився у межах від 28 до 39% ВВП. У 2014 р. він піднявся до 43%, у 2015 р. знизився до 40, а у I кварталі 2016 р. знову піднявся на 1% до 41% та знизився до 38% за підсумками I півріччя [1]. Державна фіскальна служба України оцінює рівень тіньової економіки у 30%, а за розрахунками Національного інституту стратегічних досліджень, рівень тіньової економіки становить 42% [4], що підтверджують і розрахунки австрійського економіста Ф. Шнайдера – понад 52 % від офіційного ВВП [5].

Необхідно зауважити, що збільшення обсягу ВВП на 1 особу в доларах США є передумовою зменшення рівня тіньового сектора економіки [7, с. 9]. Зростання рівня корупції визначає збільшення обсягів та зростання рівня тіньової економіки, що підтверджують результати досліджень Ф. Шнайдера [5]. Зростання рівня корупції зменшує доходи населення, швидше перерозподіляє їх на користь невеликої частки суспільства, стримує економічне зростання і гальмує соціально-економічний розвиток. Нелінійне програмування (модель Хоерла) (ПП Statistica 8.0) доводить нашу гіпотезу і засвідчує пряму залежність надмірного впливу індексу сприйняття корупції на ВВП на 1 особу (рис. 4). При викоріненні корупції у країні ВВП на 1 особу зростатиме.

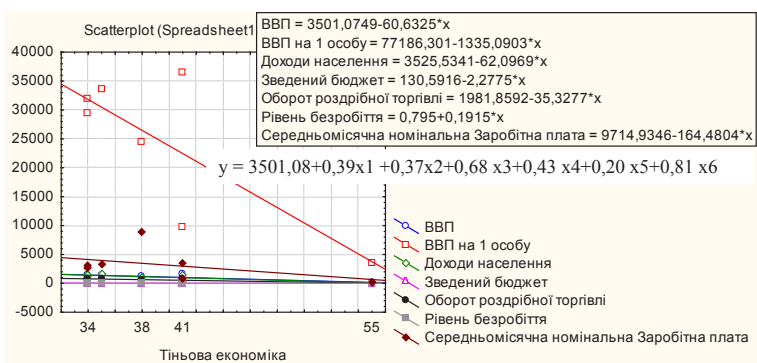

Рис. 2. Взаємозв'язок основних соціально-економічних показників з тіньовою економікою в Україні у 2015 р.

Розраховано за: [1]

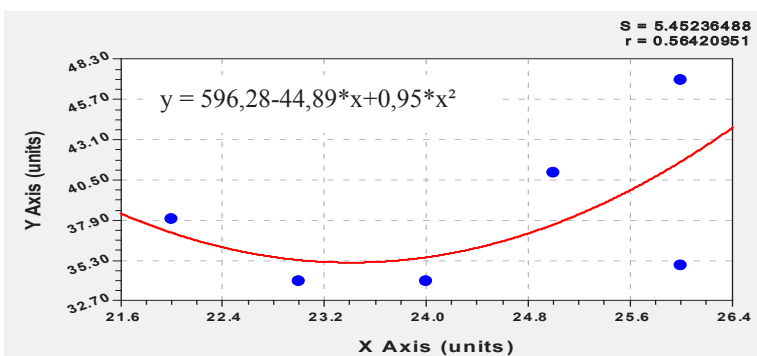

Рис. 3. Нелінійне програмування (модель Хоерла) впливу корупції на рівень тіньової економіки в Україні у 2009-2016 рр.

Розраховано за: [1; 6]

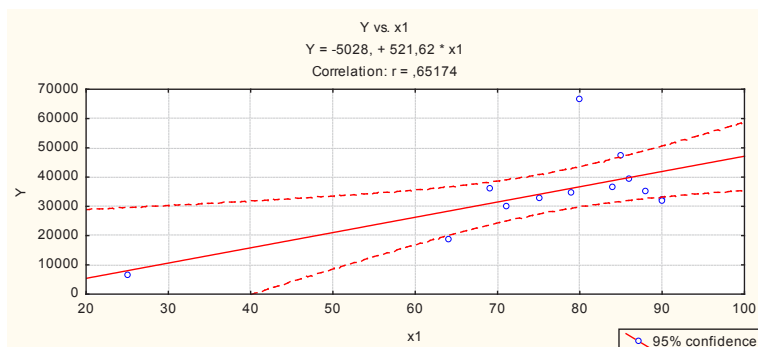

Рис. 4. Нелінійне програмування впливу індексу сприйняття корупції на ВВП на 1 особу

Розраховано за: [2; 6]

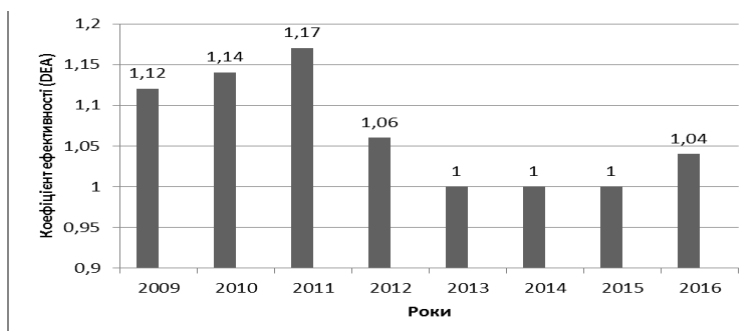

Рис. 5. Коефіцієнт ефективності (DEA) щодо поглиблення бідності, внаслідок поширення тіньової економіки та пришвидшення рівня інфляції в Україні, 2009-2016 рр.

Розраховано за: [1; 2]

припустити, що в економічно розвинутих регіонах нашої країни меншою мірою звертається увага на показники соціальної безпеки. У той же час, аналіз соціальної політики впродовж останніх років з використанням того ж інструментарію DEA-аналізу свідчить, що у 2013–2016 рр. тіньова економіка та інфляційні процеси найбільшою мірою деструктивно впливали на показники соціально-економічного розвитку, зокрема на рівень бідності, що вимагає невідкладного корегування напрямів державного регулювання.

Таку ситуацію можна пояснити зростанням економічної самостійності регіонів та ступеня їх насичення і повноти використання ресурсів. Групування регіонів за рівнем бідності у 2015–2016 рр. (за допомогою багатовимірного (кластерного) аналізу (ПП Statistica 8,0)) (табл. 1) дає змогу розподілити області України на кластери з високим, середнім та низьким рівнем бідності та доводить екстенсивний соціально-економічний розвиток таких регіонів як Житомирська, Рівненська й Тернопільська області у 2015 р. та Житомирська, Рівненська, Тернопільська, Донецька й Луганська області у 2016 р. Водночас, у промисловорозвинутих припортових та прикордонних регіонах рівень бідності спостерігається значно нижчий.

Застосування кластерного аналізу набуває актуальності оскільки кластер, в економічному розумінні, – це модель соціально-економічного розвитку, за якої виникає

Таблиця 1

Групування регіонів України за рівнем бідності населення у 2015–2016 рр.

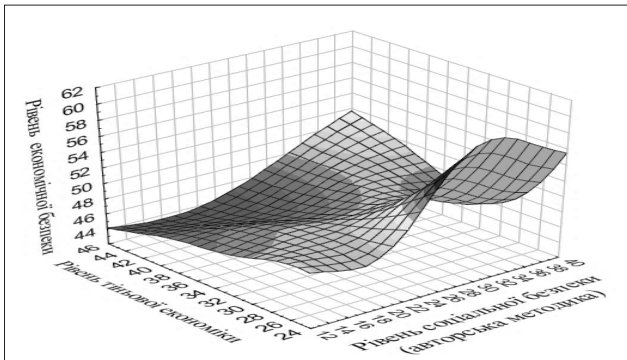
2015			2016		
Область	Номер кластера	Евклідова відстань	Область	Номер кластера	Евклідова відстань
Житомирська	1	3,73	Житомирська	1	4,53
Рівненська		5,57	Рівненська		6,46
Тернопільська		1,83	Тернопільська		2,9
Вінницька	2	3,60	Донецька	2	4,80
Волинська		4,50	Луганська		4,00
Дніпропетровська		0,90	Вінницька		4,60
Донецька		3,80	Волинська		5,70
Івано-Франківська		1,60	Дніпропетровська		1,90
Київська		4,60	Івано-Франківська		2,38
Кіровоградська		4,70	Київська		5,60
Луганська		5,00	Кіровоградська		5,70
Львівська		0,30	Одеська		5,10
Одеська		3,80	Полтавська		5,20
Полтавська		5,40	Сумська		5,99
Сумська		6,80	Херсонська		1,50
Херсонська		0,50	Хмельницька		1,70
Хмельницька		0,70	Львівська		0,90
Закарпатська	3	3,91	Закарпатська	3	2,91
Запорізька		1,19	Запорізька		1,19
Миколаївська		1,31	Миколаївська		1,21
Харківська		1,99	Харківська		1,99
Черкаська		2,81	Черкаська		2,96
Чернівецька		1,71	Чернівецька		1,92
Чернігівська		2,81	Чернігівська		2,81
м. Київ		9,39	м. Київ		8,14

Розраховано за: [2]

можливість комплексного дослідження в секторі формування кластеру з урахуванням місцевих умов та підтверджує нашу гіпотезу про необхідність розроблення політики боротьби з бідністю, як необхідної складової соціально-економічного розвитку країни на регіональному рівні з урахуванням умов геополітичного та економічного розміщення регіону.

Дослідження основних показників соціально-економічного розвитку, тіньової економіки та соціальної компоненти економічної безпеки України на основі методики нечіткої логіки (пакет MathLab 6.0) переконливо підтверджують наявність в країні значного сектора тіньової економіки та її безпосередній вплив на соціально-економічний розвиток та на стан соціальної безпеки (рис. 6).

Рис. 6. Взаємозв'язок між рівнем соціальної (авторська методика), економічної безпеки та тіньової економіки в Україні, 2000–2018 рр.*

* З урахуванням прогнозних даних

Розраховано за: [2]

Поряд із цим, основна складність аналізу взаємозв'язку тіньової економіки із показниками соціальної компоненти економічної безпеки з погляду сталого соціально-економічного розвитку держави полягає у відсутності точного визначення основних категорій, які б надавали можливість проведення кількісної оцінки соціально-економічних явищ та процесів. Виникає проблема точного та достовірного вимірювання рівня тіньової економіки та індикаторів соціальної безпеки, тому важливим питанням у даному контексті є методика їх кількісного оцінювання, що можна досягнути за допомогою економіко-математичного прогнозування та моделювання з використанням сучасних ІТ-технологій.

Висновки. Таким чином, аналіз тенденцій тіньової економіки, основних показників соціально-економічного розвитку України та соціальних індикаторів доводить наявність в країні значного сектора тіньової економіки та її безпосередній вплив на соціальну компоненту економічної безпеки держави. Сьогодні низький рівень тінізації економіки та високий рівень соціальної безпеки входить у систему першочергових пріоритетів країни, що вирішують різні завдання економічного розвитку й функціонування.

Зважаючи на високий рівень тіньової економіки в Україні, першочергово потрібно: (1) активізувати реалізацію Концепції подолання корупції в Україні, (2) підвищити можливості та умови ведення малого та середнього бізнесу в офіційному секторі економіки, (3) запропонувати обов'язкове обґрунтування джерел походження грошових капіталів при купівлі товарів, вартість яких перевищує певну заздалегідь визначену суму (об'єктів нерухомості, транспортних засобів та предметів розкошу), (4) активізувати зусилля на виокремлення окремого прошарку населення – середнього класу в Україні, як основного платника податків у державі.

Отже, на основі емпіричних досліджень доведено, що під впливом зниження обсягу фінансування сфер економіки загострилися проблеми істотного підвищення рівня тіньової економіки та її впливу на соціально-економічний розвиток та соціальну безпеку держави. Неefективність та недосконалість державної політики щодо підвищення трудових доходів населення зумовили зниження його купівельної спроможності, тінізація економіки й корупція призвели до майнової нерівності у країні, а деградація більшості суспільних інститутів та війна на Сході знизили рівень соціальної безпеки держави. В процесі проведеного дослідження встановлено, що тіньова економіка найбільше сприяла поглибленню бідності в регіонах України, що потребує пошуку нових способів подолання бідності на основі аналізу розшарування населення не лише на макрорівні, а й на мезорівні.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Тенденції тіньової економіки в Україні І квартал 2016 р. Офіційна веб-сторінка Міністерства економіки та економічного розвитку і торгівлі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>.
2. Офіційна веб-сторінка Державної служби статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
3. Кузьменко В.В., Маляевий В.Ю. Напрями детінізації економіки України, подолання прихованої зайнятості та отримання заробітної плати в «конвертах»: інформаційна записка. – Луганськ, 2010. – 16 с.
4. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». – К.: НІСД, 2015. – 684 с.
5. Schneider F. The Shadow Economy in Europe / F. Schneider. – Chicago, Illinois: A.T. Kearney, 2015.
6. Corruption Perceptions Index 2015. Corruption remains a global threat. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cpi.transparency.org/cpi2013/results/>.
7. Гончарук Я.А., Флейчук М.І. Вплив тіньового сектора та корупції на економічні системи. / Я.А. Гончарук, М.В. Флейчук/ Економіка і прогнозування. Науковий журнал. № 2, 2009. – К.: ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». – 2009. – 160 с. – С. 7-22.
8. Іртіщева І.О. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: національна доповідь / І.О. Іртіщева, Е.М. Лібанова, М.А. Хвесик // Колект. моногр. за ред. акад. НАН України Е.М. Лібанової, акад. НААН України М.А. Хвесика. – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – 776 с.